

Saavutettavuus: haaste kielensisäisen tekstityksen kehittämiseksi

Liisa Tiittula
Helsingin yliopisto

Abstract

The aim of this article is to present subtitling for the deaf and hard-of-hearing (SDH) as well as to discuss its challenges for the translators and the researchers. Due to a new Government Degree concerning public communication services, domestic TV programmes must be subtitled up to a certain percentage by 2016. Intralingual subtitles are claimed to serve many viewers, among them language learners. However, the needs of different target groups are not the same. When the sound is missing, the recipient cannot even know who is speaking. If the aim of the SDH is to produce an “equivalent effect”, the subtitles should convey, in addition to the verbal message the meaning of sounds (voices, sound effects, music). This raises many questions not only about the practical rendering techniques but also for the research, for example: How are subtitled programmes received by different target groups or what is the role of music in the reception of films? Another major question is also the development of real time subtitling for live programmes. At the end of this article, another kind of intralingual captioning, surtitling in theatre is shortly discussed.

Keywords: subtitling, surtitling, deaf, hard-of-hearing

Avainsanat: AV-kääntäminen, ohjelmatekstitys, teatteritekstitys

1 Johdanto

Yhteiskunnan vaatimukset ja tekninen kehitys muuttavat kääntämisen ja samalla käänntieteen alaa ja tuovat kääntämisen kentälle uusia alueita. Perinteisesti kääntäminen on määritelty kielellisen viestin kääntämiseksi toiselle kielelle. Esimerkkinä on Jakobsonin jako kolmeen kääntämisen alueeseen: 1. kielensisäiseen kääntämiseen, 2. kieltenväliseen kääntämiseen ja 3. intersemioottiseen kääntämiseen (Jakobson 2000 [1959]: 114). Jakobsonin mukaan vain toisen alueen kohdalla kyse on varsinaisesta kääntämisestä. Tekstit ovat kuitenkin yhä suuremmissa määrin multimodaalisia, viestintä on multimodaalista, ja kokonaismerkitys syntyy eri modaliteettien yhteisvaikutuksesta. Kääntäjän on siten otettava huomioon myös muut merkkijärjestelmät kuin kieli. Lisäksi voi olla välttämätöntä kääntää eri merkkijärjestelmien välillä, esimerkiksi kielentää kuvallisia symboleja tai muuttaa sanoja kuviksi (vrt. Prunč 2004: 266–267).

Audiovisuaalinen kääntäminen on hyvä esimerkki teknologian aikaansaamasta uudesta ja jatkuvasti muuttuvasta alueesta, jonka keskeinen ominaisuus on multimodaalisuus (av-kääntämisen ja sen tutkimuksen uusista haasteista ks. esim. Gambier 2008). Kääntämisen alan laajeneminen ei ole kuitenkaan yksinomaan teknologian ansiota. Myös yhteiskunnalliset muutokset ovat osaltaan vaikuttaneet kehitykseen. Yhdenvertaisuusperiaate ja vaatimus kulttuurin saavutettavuudesta kaikille ovat tuoneet audiovisuaalisen kääntämisen piiriin kielensisäisen tekstityksen, jonka avulla kuulorajotteiset

ja kieltä huonosti taitavat, esimerkiksi maahanmuuttajat, pääsevät osalliseksi ohjelma-
tarjonnasta. Toisaalta alue on laajentunut intersemioottiseen kääntämiseen, kuvailu-
tulkkaukseen, jossa visuaalinen viesti muutetaan verbaaliseksi (ks. esim. Hirvonen
2009). Näin voidaan esimerkiksi elokuvat tai taidenäyttelyt saattaa näkövammaisten
saavutettavaksi. Merkittävää on, että saavutettavuutta ei enää nähdä vain vammais-
palveluna vaan ratkaisuna, jossa kaikkien ihmisten erilaiset tarpeet otetaan huomioon
(Neves 2007: 89).¹

Tässä artikkelissa tarkastelen kielensisäistä tekstitystä, joka käsittää televisio-ohjelmien
ja -elokuvien tekstityksen sekä teatteritekstityksen. Oma lajinsa on kirjoitustulkkaus,
jota olen käsitellyt toisaalla (esim. Tiittula 2006 ja 2009; Tanhuamäki & Tiittula 2011)
ja jonka sivuutan tässä. Pääpaino on ohjelmatekstityksessä sen ajankohtaisuuden
vuoksi: 2011 voimaan tullut asetus vaatii kotimaisten televisio-ohjelmien tekstityksen
lisääntyvän huomattavasti (ks. tarkemmin luku 3). Tarkastelen ohjelmatekstityksen
ominaispiirteitä ja sen haasteita niin tekstittäjälle kuin tutkimukselle. Artikkelin lopussa
esitän lyhyesti muutamia teatteritekstityksen erityiskysymyksiä.

2 Kieltenvälinen vs. kielensisäinen tekstitys

Kielensisäinen tekstitys ei tarkoita sitä, että puhe vain sellaisenaan toistetaan kirjoit-
tetussa muodossa. Pelkkä koodin siirto ei ole mahdollista, mikä johtuu paitsi puheen ja
kirjoituksen eroista ennen kaikkea tekstityksen tarkoituksesta. Kielensisäisen teksti-
tyksen tarkoitus on eri kuin kieltenvälisen tekstityksen, mikä tuottaa näiden kahden
tekstityksen välille kielellisen eron lisäksi muitakin eroja.

Alkuperäisen ohjelman, kieltenvälisesti tekstitetyn ohjelman ja kielensisäisesti
tekstitetyn ohjelman keskeiset erot ovat tiivistettynä seuraavat:

- *Alkuperäinen ohjelma* on tarkoitettu katsojille, jotka vastaanottavat sanoman
sekä visuaalisen että auditiivisen kanavan kautta.
- *Kieltenvälinen tekstitys*: vain verbaalinen sanoma muutetaan (käännetään);
alkuperäinen ääni jää kohdetekstiin ja vaikuttaa sanoman prosessointiin.
- *Kielensisäinen tekstitys*: alkuperäinen ääni jää pois, joten kaikki tarpeellinen
auditiivinen informaatio on muutettava visuaaliseksi tekstiksi; puhe muutetaan
kirjoitukseksi, lisäksi tarpeen mukaan ääni ja muut akustiset elementit kuvataan
tekstissä (intersemioottinen kääntäminen).

Kielensisäinen tekstitys palvelee erityisesti kuulorajoitteisia, mutta myös katsojia,
joiden kielitaito ei riitä mahdollisesti epäselvän, standardikielestä poikkeavan ja nopea-
tempoisen puheen seuraamiseen. Kuulovammaisille tarkoitettu tekstitys ei ole välttä-
mättä vain kielensisäistä tekstitystä, kuten Neves (2008a) oikeutetusti huomauttaa.
Tässä artikkelissa yhdistän nämä kuitenkin, koska se vastaa tällä hetkellä Suomen
tilannetta.

Kuulevien on usein vaikea tiedostaa, miten paljon informaatiota pelkkä ääni sisältää.
Ensinnäkin äänen perusteella tiedämme, kuka puhuu, milloin puhuja vaihtuu ja onko
puhujia ylipäättään kuvassa. Tiedämme myös, puhuuko hän samaa kieltä kuin muut vai
jotain muuta, ja mahdollisesti tunnistamme tämän kielen. Äänen voimakkuus ja sävy

sisältävät niin ikään runsaasti informaatiota. Vaikka emme ymmärtäisi kieltä, pystymme tunnistamaan äänen perusteella puhujan emootioita: suuttumusta, yllättyneisyyttä, iloa ja niin edelleen. Nyhykytys, nauru, huokaus eivät ole aina visuaalisina nähtävissä, vaan saattavat olla havaittavissa ainoastaan äänen perusteella.

Puheessa on aina siis paljon muutakin kuin vain sanallinen ilmaus. Merkityksiä tuottavat paitsi jo mainitut äänen laatu ja voimakkuus myös intonaatio, painotus sekä näiden vaihtelut. Osa intonaation merkityksistä voidaan tuottaa välimerkein, mutta ei kaikkia. Miten merkitä esimerkiksi liioittelua tai ironiaa, joka tyypillisesti välittyy nimenomaan intonaation kautta? Kuuleville äänimaailma sisältää usein runsaasti redundanssia, mutta kuulovammaiselle erilaisten auditiivisten elementtien välittäminen saattaa olla välttämätöntä kokonaisuuden ekspressiivisyyden saavuttamisen kannalta.

Äänimaailmaan kuuluvat myös tilanteeseen liittyvät, puheeseen kuulumattomat äänet (esim. koputus, ovikellon tai puhelimen pirinä), erilaiset äänitehosteet ja musiikki.

3 Ohjelmatekstitys

Ohjelmatekstitys tarkoittaa suomen- ja ruotsinkielisen televisio-ohjelman tekstitystä suomeksi tai vastaavasti ruotsiksi. Suomessa ohjelmatekstitys aloitettiin Ylessä jo 1980-luvulla, mutta nimitys on uudempi: Yle otti sen käyttöön 2009 aiemman kuulovammaistekstityksen tilalle.² Termi on sittemmin vakiintunut tarkoittamaan kotimaisten ohjelmien, siis kielensisäistä tekstitystä.

3.1 Ohjelmatekstityksen määrä

Ohjelmatekstitystä on siis ollut Suomessa jo varsin kauan. Samoihin aikoihin aloitettiin myös muutamissa muissa Länsi-Euroopan maissa televisio-ohjelmien tekstitys kuulovammaisille (Remael 2007). Olennainen kysymys on kuitenkin tekstitettyjen ohjelmien määrä. Uusittu televisio- ja radiotoiminnasta annettu laki (733/2010) ja sitä täydentävä asetus (292/2011) edellyttävät Yleltä kaikkien kotimaisten ohjelmien tekstitystä vuoteen 2016 mennessä musiikkiesityksiä sekä urheilu- ja lastenohjelmia lukuun ottamatta. Lisäys on merkittävä: vuodelle 2011 määrätty osuus oli 50 %. Tekstitysvelvollisuus koskee myös kaupallisia kanavia, joiden ”ohjelmatunneista” on määräaikaan mennessä tekstitettävä 50 %. Huomattavaa on, että laissa puhutaan ”ohjelmista” ja ”ohjelmistoista”, asetuksen liitteessä prosentit määritellään ohjelmatunneista. Siten myös tekstitetyt uusintalähetykset nostavat osuutta. Esimerkiksi YLE Teemalla uusintalähetyksen osuus on noin 70 %, Nelosella noin puolet (tarkasteluajankohta viikolla 11/2012, Liikenne- ja viestintäministeriö 2012a: 94).

Vaikka Suomi on ns. tekstityksensä, kotimaisten ohjelmien tekstityksen määrässä on siis vielä parantamisen varaa. Kiinnostava onkin Nevesin (2007: 93) havainto, jonka mukaan tekstityksessa on havahduttu myöhemmin kielensisäisen tekstityksen tärkeyteen kuin maissa, joissa vieraskieliset ohjelmat dubataan eli jälkiäänitetään. Vertailun vuoksi todettakoon, että esimerkiksi BBC on tekstittänyt jo vuodesta 2008 lähtien kaikki televisio-ohjelmat (Romero-Fresco 2011: 10). Määrän kasvattaminen merkitsee voimakasta kehitystarvetta, sillä myös suoria lähetyksiä on tekstitettävä. Tähän eivät riitä perinteiset tekstitysmenetelmät, joilla ohjelmat tekstitetään ennen niiden

lähettämistä. Erilaisiin teknologisiin ratkaisuihin palaan myöhemmin. Tässä totean vain, että Liikenne- ja viestintäministeriön tuoreen selvityksen mukaan ”reaaliaikainen tekstittäminen on toistaiseksi kohtuuttoman haasteellista” (2012b: 14).

3.2 Ohjelmatekstityksen tavoite

Ylen kotisivulla ohjelmatekstitys esitellään näin:

Haluatko katsoa kotimaisia ohjelmia ilman ääntä? Etkö kuule? Ovatko lapset jo nukkumassa? Opetteletko suomea? Ohjelmatekstitys kuuntelee puolestasi ja välittää puheen ruudulle. (Yle 2012.)

Esittelytekstin mukaan ohjelmatekstitys on tarkoitettu erilaisille kohderyhmille: niille, jotka eivät kuule lainkaan tai kunnolla, sekä vieraan kielen puhujille, jotka kuulevat ja joille kirjoitettu teksti tukee puheen ymmärtämistä. Kohderyhmien tarpeet ovat hyvin erilaiset. Kuuleville, kieltä ymmärtämättömille ei tarvitse välittää kaikkea sitä audiitiivista informaatiota, mikä on tärkeää niille, jotka eivät kuule lainkaan. Myös ryhmä ”etkö kuule?” käsittää erilaisia vastaanottajia. Huonokuuloiset voivat vastaanottaa osan audiitiivisesta informaatiosta, vaikka eivät pysty saamaan puheesta selvää. Huonokuuloisille ja kuuroutuneille, joiden äidinkieli on suomi, tekstitys toimii puheen kirjoitettuna versiona. He haluavat tietoa siitä, miltä autenttinen puhe kuulostaa, millainen on puhujan yksilöllinen puhetyyli, onko se esimerkiksi murretta, sisältääkö se takeltelua jne. Sen sijaan syntymäkuuroille, joiden äidinkieli on viittomakieli, tekstitys on vierasta kieltä ja jotkin puhutun kielen piirteet voivat olla vaikeita ymmärtää. Siten kysymys siitä, miten paljon puheen piirteitä tekstitykseen sisällytetään, voi saada erilaisia vastaanottajaryhmiä ajatellen erilaisia vastauksia (ks. esim. Neves 2005).

Lisäksi on huomattava, että vastaanottoon vaikuttavat myös vastaanottajan ikä ja koulutus. Niin ikään erilaiset ohjelmat asettavat erilaisia vaatimuksia ja ”kääntyvät” eri tavoin tekstiksi. Esimerkiksi uutiset ovat lukupuhunutta eli muodostuvat jo itsessään kirjoitetusta tekstistä, elokuvat taas sisältävät vaihtelevassa määrin dialogia ja erilaista ääntä. Lisäksi vastaanottajan tilanne vaihtelee, esimerkiksi miten keskittyneesti ohjelmaa katsotaan tai katsotaanko yhdessä muiden kanssa vai yksin. Vastaanottotutkimuksia hankaloittaa osaltaan myös se, että jokainen vastaanottaja on yksilö ja vastaanottaa multimodaalista viestiä omalla tavallaan.

Edellä siteerattu Ylen verkkoteksti on suureen yleisöön vetoava mainosteksti. Ylen ohjelmatekstityksen varsinainen tavoite on kuitenkin nimenomaan kuulovammaisten palveleminen, ja ohjelmatekstittäjien ohjeen mukaan:

Kuuroutuneen pitäisi saada ohjelmasta sama vaikutelma ja sama informaatio kuin kuulevan niin kielen, tyylin kuin tunnelman osalta, ei enempää, mutta ei vähempäkään. Myös ohjelman tekijän katsojana pitäisi olla tyytyväinen ohjelman teksteihin. (Peltola & Pöntys 2011.)

Tavoite on erittäin haastava. Toisaalta se vastaa hyvin yleistä dynaamisen ekvivalenssin (Nida 2000 [1964]) tavoitetta, jonka mukaan käännöksen tarkoituksena on saada aikaan kohdetekstin vastaanottajassa sama vaikutus kuin lähdetekstillä on ollut vastaanottajaansa. Myös Neves (2005) esittää väitöskirjassaan vastaavanlaisen tavoitteen kuulovammaisille tarkoitettulle tekstitykselle:

-- there is no doubt that the primal aim of SDH [= Subtitling for the Deaf and Hard-of-Hearing] will always be found in the achievement of "equivalent effects", thus allowing people with hearing impairment to enjoy audiovisual texts (in any language) as their hearing counterparts might do. (Neves 2005: 161.)

Kyse ei ole siis pelkästään siitä, että ohjelmatekstityksen vastaanottajat saavat selvää, mitä elokuvassa tai ohjelmassa puhutaan, vaan heille on luotava tekstityksen avulla myös mahdollisuus nauttia ohjelmasta. Tavoitteen saavuttamiseksi tarvitaan monipuolista tutkimusta, joka selvittää muun muassa, miten eri vastaanottajaryhmät vastaanottavat tekstitettyjä ohjelmia, miten he lukevat tekstitystä, prosessoivat sitä ja mikä merkitys erilaisilla äänillä, kuten musiikilla, on vastaanottokokemukseen.

3.3 Tekstin muokkaus ja kieli

Kieltenvälisessä tekstityksessä on totuttu siihen, että käännös ei suinkaan vastaa muodoltaan tarkasti alkuperäistä puhetta vaan tekstiä on tarpeen mukaan muokattu ja tiivistetty (ruututekstityksen käytännöistä ks. esim. Vertanen 2007). Kun tekstityksen kieli on sama kuin ohjelman puheen kieli, kysymys tiivistämisestä ja muokkaamisesta nousee kuitenkin eri tavalla merkittäväksi. Miten lähellä kirjoitus voi tai sen pitää olla puhetta? Miten tarkkaan kirjataan puhekielisyydet, takelut ja muut puheen ilmiöt? Miten pitkälle sanomaa voidaan tiivistää tai muotoilla uudelleen? Tekstin määrällä on tietenkin rajansa, ja siihen palaan seuraavassa alaluvussa. Mutta näihin kysymyksiin ei ole muutenkaan yksiselitteisiä vastauksia, ja vastaus riippuu näkökulmasta ja vastaajasta.

Muiden maiden keskusteluista voi yleisesti ottaen päätellä, että hyvin tarkan tekstityksen kannalla ovat vastaanottajat, muokatun taas sekä tuottajat että useat tutkijat (Romero-Fresco 2009 ja 2011: 118–119). Kuuroutuneet haluavat nähdä puheen juuri sellaisena kuin kuulevat vastaanottajat sen kuulevat. Kysymys on oikeudesta ohjelman "samanlaiseen" vastaanottamiseen. Tutkijat puolestaan ovat sitä mieltä, että kokonaisuuden ymmärtäminen kärsii, jos katsojalta menee liikaa aikaa tekstin lukemiseen. Ymmärtämistä vaikeuttaa lisäksi, jos teksti sisältää sellaisia puheen piirteitä, jotka eivät kuulu kirjoitukseen tai joita emme ole tottuneet näkemään kirjoituksessa. Tavallista onkin, että puhetta jonkin verran "siistitään" ymmärrettävämpään muotoon.

Szarkowska ym. (2011) tutkivat erilaisten vastaanottajaryhmien (kuulevat, syntymäkuurot, huonokuuloiset) eri tekstitysmuotojen vastaanottoa. Eri tekstitysmuotoja olivat editoitu, standardi (puheen hieman siistitty versio) ja sanasanainen tekstitys. Vaikka lukemisessa ja katsomisessa oli eri ryhmien kohdalla suuria eroja, ymmärrettävyydestin tulokset osoittivat yllättäen kaikkien ryhmien osalta, että sanasanaisen tekstityksen seuraaminen tuotti eniten oikeita vastauksia ohjelmaa koskeviin kysymyksiin. Sen sijaan vähiten niitä saatiin editoidun tekstityksen seuraamisesta. Editoidun tekstin huonoa ymmärrettävyyttä selittää se, että siitä on esimerkiksi liikaa poistettu koherenssia luovia tekijöitä, sekä se, että tekstitys poikkeaa mahdollisesti liikaa siitä, mitä elokuvassa tapahtuu. Tutkijat kuitenkin huomauttavat, että yllättävä tulos voi johtua myös kokeessa käytetyistä elokuvista: filmit, jotka oli tekstitetty sanasanaisesti ja tavanomaisesti (standardi muoto) olivat tapahtumiltaan

hitaampia kuin filmi, jonka tekstitys oli editoitu. Tämä osoittaa, miten monia seikkoja pitäisi ottaa tutkimustuloksia luettaessa huomioon.

Tuottajien myönteinen suhtautuminen sanasanaiseen tekstitykseen johtuu sen edullisuudesta perinteiseen tekstitykseen verrattuna. Maissa, joissa kielensisäistä reaaliaikaista tekstitystä on tehty jo pitempään, tuottaminen tapahtuu yleensä joko erityisen pikakirjoitusjärjestelmän (kuten velotype-näppäimistön) tai automaattisen puheentunnistimen avulla (Remael 2007: 33). Automaattiseen puheentunnistukseen on yhdistetty tavallisesti uudelleenpuhuminen (engl. *respeaking*): lähtöpuhe ”respiikataan” ensin ja automaattinen puheentunnistin siirtää tämän uudelleen puhutun tuotoksen tekstiksi, jota mahdollisesti vielä toimitetaan (ks. tarkemmin Romero-Fresco 2011). Mahdollisimman automaattinen tuottamisen tapa on halvempi kuin perinteinen, ihmisen työtä vaativa tekstitys. Suomessa automaattinen tekstitys ei kuitenkaan vielä aivan lähiaikoina ole näköpiirissä (Liikenne- ja viestintäministeriö 2012b: 6–7).

Tekstityksen muoto ei siis ole yksistään laadullinen kysymys, vaan myös poliittinen tai ideologinen ja taloudellinen, ja tekstityksen laadun ja vastaanoton tutkimukseen tarvitaan muita menetelmiä kuin kysely tai haastattelu. Vastaanoton tutkimuksessa käytetäänkin paljon silmänliiketutkimuksen menetelmiä (ks. esim. Arnáiz Urquiza 2010; Perego & Ghia 2011; Romero-Fresco 2009; Szarkowska ym. 2011).

3.4 Lukunopeus

Nopeus on yksi ehkä keskustelluimmista teemoista tekstityskirjallisuudessa (Romero-Fresco 2009). Nopeus säätelee pitkälti sitä, miten tarkkaan tekstitys voi noudattaa alkuperäistä puhetta. Jos puhe on nopeaa ja kaikki tekstitetään, tekstin määrä on suuri, teksti vaihtuu tiheään ja tekstitys vaatii paitsi suurta lukunopeutta myös keskittymistä tekstiin. Toisin sanoen suuri tekstin nopeus lisää tekstin katsomista; kuvan katsomiseen ja kokonaisuuden hahmottamiseen jää vähemmän aikaa.

Tekstityksen lukunopeutta on jo paljon tutkittu. Yleisesti ottaen voi sanoa, että siihen vaikuttaa tekstin muoto (sanatarkka, editoitu), eri ryhmien (kuulevat, kuurot, huonokuuloiset) välillä on eroja (esim. Sarkowska ym. 2011) ja yksilölliset erot ovat suuria. Lisäksi ruututekstin lukeminen on hitaampaa kuin painetun tekstin, koska katsoja siirtää katsettaan aina välillä myös kuvaan. Kielensisäistä tekstitystä paljon tutkinut Romero-Fresco (Sarkowskan ym. 2011: 365 mukaan) onkin esittänyt, että pitäisi pikemmin puhua katsomisen nopeudesta kuin lukunopeudesta: käsite ottaa huomioon tekstin lukunopeuden lisäksi ajan, joka kuluu kuvan katsomiseen ja katseen siirtymiseen tekstin ja kuvan välillä.

Katsomisnopeuskaan ei vielä kerro kaikkea vastaanottamisesta, vaan tuloksiin on liitettävä ymmärrettävyyden tutkimus. Nopeasti luettavissa oleva teksti ei välttämättä ole ymmärtämisen kannalta paras mahdollinen, kuten paljon editoitujen tekstien ymmärrettävyydestien tulokset osoittavat.

3.5 Äänimaailma

Ohjelmatekstityksessä keskeistä on ”äänen tekeminen näkyväksi” (Neves 2008b: 177); ääni käsittää kaiken kuultavissa olevan: ääniefektit, musiikin ja puheen. Edellä todettiin jo, että ohjelmatekstityksen on välitettävä myös se, kuka puhuu. Puhujan merkitsemisessä on erilaisia konventioita: puhuja voidaan kirjoittaa sulkeisiin, teksti voidaan sijoittaa kyseisen puhujan kohdalle tai käytetään repliikeissä eri värejä, mitä konventiota muun muassa Yle noudattaa. Värien käyttämisessä on kuitenkin ongelmia: Jos puhujia on useita ja käytössä monia värejä, katsojan saattaa olla vaikea tunnistaa tai muistaa eri värien merkitystä. Kuulovammaan saattaa yhdistyä näkövamma, jolloin värien näkeminen on rajallista. Lisäksi värit erottuvat erivärisiä taustoja vasten vaihtelevasti. Värejä saatetaan käyttää myös muihin tehtäviin, kuten esimerkiksi sen merkitsemiseen, että äänessä oleva henkilö laulaa.

Puhujien merkitsemisessä muita ongelmia ovat ruudussa näkymättömän puhujan merkitseminen. Lisäksi kuulija tunnistaa äänen perusteella automaattisesti erilaisia henkilön ominaispiirteitä, kuten sukupuolen ja iän, jotka pitäisi myös viestiä. Esimerkiksi puhelimesta kuultavaa miesääntä voitaisiin merkitä repliikin edessä suluisilla olevilla miestä ja puhelinta kuvaavilla pikkukuvilla tai symboleilla (ks. esimerkki Neves 2005: 240).

Muita ääneen liittyviä ja mahdollisesti merkittäviä piirteitä ovat esimerkiksi äänen voimakkuus ja sävy. Ääntä voidaan kuvailla sanallisesti. Esimerkiksi Saksan julkisen palvelun televisiokanavalta poimin kesäkuussa 2012 näinkin tarkkaa kuvausta: *Charlotte nauraa, mutta alkaa sitten itkeä*. Ääneen liittyvien emootioiden välittämiseen käytetään myös erilaisia typografioita ja merkkejä, kuten hymiöitä (ks. esim. Neves 2005; Orero & Matamala 2010). Perinteisin keinoin affektisuutta voidaan kuitenkin välittää melko rajallisesti (ks. tarkemmin Tiittula 2010). Tulevaisuuden ratkaisuna voisi olla emootioita visuaalisesti ilmentävä teksti (engl. *emotional subtitles*), joka tarpeen mukaan muuttaa paikkaa, muotoa ja kokoa (Ohene-Djan ym. 2007).

Oman ongelmansa ohjelmatekstitykseen tuo musiikki. Usein se jätetään merkitsemättä tai vain kirjoitetaan sulkeisiin (*musiikkia*). Vaihtoehtoisesti sulkeisiin voidaan kirjoittaa nuotin kuva. Tekstittäjä voi myös kuvata musiikkia tarkemmin (*surullista musiikkia; marssimusiikkia*) tai nimetä soivan kappaleen ja säveltäjän (*James Bond -teema; Wolfgang Amadeus Mozartin iloista musiikkia; Sibelius: Finlandia*). Usein musiikki merkitään yhteen kohtaan, ja sen tarkka alku ja erityisesti kesto jäävät välittymättä. Yhtenä ratkaisuna tähän on ehdotettu nuottien kirjoittamista karaoketyyliin etenevästi (Neves 2005: 258). Eri maiden, televisioyhtiöiden ja ohjelmien konventiot sekä myös tekstittäjien käytännöt vaihtelevat paljonkin siinä, mitä ja miten niin musiikista kuin muusta äänimaailmasta välitetään katsojille.

Musiikin osalta ongelmana ei ole vain se, miten sitä kuvataan ja merkitään (ja miten tekstittäjä tuntee musiikkia). Iso kysymys on, mikä merkitys musiikilla on kokonaisuudessa. Taustamusiikista puhuminen antaa olettaa, että musiikin merkitys on vähäinen. Musiikilla voi olla kuitenkin tunnelman luomisen lisäksi kerronnallista merkitystä. Esimerkiksi musiikki voi osoittaa kerronnan hetken muuttuvan toiseksi, tai musiikki voi osoittaa jatkuvuutta (ks. esim. Hirvonen & Tiittula 2012). Musiikki voi

vahvistaa elokuvan kerrontaa, täydentää sitä, mutta myös olla ristiriidassa sen kanssa ja tarjota toisenlaisen merkityksen elokuvalla (ks. tarkemmin Neves 2010).

Musiikki tuottaa ihmisille monenlaisia merkityksiä. Se voi esimerkiksi yhdistyä tietynlaisiin kokemuksiin tai paikkoihin ja siten herättää niihin liittyviä muistoja. Vaikka ihminen menettää kuulonsa, hän pystyy silti palauttamaan mieleensä musiikkia. Kuurot puolestaan voivat *tuntea* musiikkia. Lisäksi on otettava huomioon, että myös hiljaisuus voi olla merkityksellistä. (Neves 2010.)

Ohjelmatekstitys on siis paljon muutakin kuin puheen siirtämistä tekstiksi. Kuten Neves (2008b: 177) toteaa, äänen muuttaminen visuaaliseksi ei ole helppo tehtävä ja se vaatii tekstittäjältä ”äänenukutaitea” (tekstittäjän on oltava ’sound literate’). Hänen on hallittava äänellisten signaalien dekodauksen ja tulkitsemisen sekä niiden visualisoinnin (verbaaliseksi tai ikoniseksi koodiksi siirtämisen) perusmenetelmät; ääniä on kuunneltava ja tulkittava, on ymmärrettävä niiden narratiivinen arvo, määriteltävä niiden relevanssi ja välitettävä tämä visuaalisesti (mts.).

4 Teatteritekstityksen erityiskysymyksiä

Kulttuuripalvelujen tasa-arvoinen saavutettavuus edellyttää paitsi televisio-ohjelmien ja elokuvien myös teatteriesitysten tekstittämistä. Tanja Borg (2008) selvitti 2007 Kuulonhuoltoliiton, Teatterin tiedotuskeskuksen ja Valtion taidemuseon Kulttuuria kaikille -palvelun toimeksiannosta teattereiden valmiutta tekstittää kotimaisia teatteriesityksiä. Vain pienellä osalla kyselyyn vastanneista teattereista oli kokemusta tekstityksestä. Kustannuskysymys, erityisesti kalliit laitteet, oli monella teatterilla esteenä tekstityksen tuottamiseen tai sen lisäämiseen. Kovin paljon muutosta ei ollut havaittavissa, kun Suomen Teatterit r.y. teki uuden kartoituksen 2012. Toisaalta tilanne on kuitenkin nopeasti muuttumassa, sillä erityisesti erilaiset pienet, kädessä pidettävät laitteet ovat yleistymässä. Esimerkiksi teatteri Viirus on tarjonnut mahdollisuutta ladata omaan puhelimeen suomen- tai englanninkielinen tekstitys tai lainata teatterista puhelin tekstityksen seuraamista varten (Viirus 2011), ja keväällä 2012 Svenska Teatern otti käyttöön laitteen, jota katsoja pitää kädessään ja josta hän voi lukea ruotsin-, suomen- ja englanninkielisen tekstityksen (Svenska Teatern 2012).

Suomessa tutkimus- ja selvitystyö on toistaiseksi painottunut ymmärrettävästi tekniikkaan sekä tarpeen ja tarjonnan mahdollisuuksien selvittämiseen.³ Sen sijaan käännöstieteelliset kysymykset, kuten kysymys tekstityksen sisällöstä ja muodosta, ovat jääneet vähäisemmälle huomiolle.

Teatteritekstityksessä on osin samoja ongelmia kuin ruututekstityksessäkin. Tekstin määrää rajoittaa kuitenkin vielä enemmän tekstin paikka. Teksti ei ole ruututekstin tavoin yhdessä kuvan kanssa samassa ruudussa, vaan katsojan on suunnattava katseensa pois visuaalisesta tapahtumapaikasta, näyttämöltä (näyttämötilan ja tekstityksen suhteesta ks. Virkkunen 2007: 249).

Tekstiä lyhennettäessä uusia ongelmia tuo mukanaan tutun tekstin muuttaminen: Miten tiivistää esimerkiksi *Seitsemää veljestä*, jonka repliikit katsoja saattaa osata ulkoa?

Tekstityksen lisääminen edellyttää myös tekijänoikeuskysymysten sopimus- ja hallintajärjestelmän luomista teatterialalle (Mentula & Saarikivi 2012).

5 Haasteita

Oli sitten kyse teatteritekstityksestä tai televisio-ohjelmien tekstityksestä, kielensisäinen tekstitys asettaa monia haasteita niin tekstittämiselle kuin sen tutkimukselle.

Kieltenvälistä tekstitystä tekevä av-kääntäjä kuuluu samaan kulttuuriin kuin useimmat tekstityksen vastaanottajat. Sen sijaan ohjelmatekstin laatija eroaa kuulevana tekstityksensä vastaanottajista. Vaikka hän voi tarkistaa tekstityksensä toimivuuden sulkemalla äänen ohjelmasta pois, hänellä ei kuitenkaan ole välitöntä pääsyä vastaanottajan kognitiiviseen maailmaan. Tekstittäjän käsitykset ja uskomukset siitä, mikä on relevanttia vastaanottajalle, vaikuttavat kuitenkin aina tekstitykseen.

Kuulevan tekstittäjän on löydettävä keinot, joilla lopullinen äänetön visuaalinen teksti välittää ohjelmakokonaisuudessa samat merkitykset, jotka välittyvät alkuperäisestä audiovisuaalisesta ohjelmasta. Tekstittäjän on tuotettava auditiivista lähdetekstiä silmin vastaanotettavaksi. Ohjelmatekstityksessä tekstitys ei täydennä ääntä vaan korvaa sen, joten tekstittäjän on tiedettävä, mikä funktio äänellä on monimuotoisessa tekstissä. Niin kuin kaikessa tekstityksessä yhtenä haasteena tässäkin on, kuinka voidaan sisällyttää tarpeellinen määrä välttämätöntä tietoa tekstitykseen, jonka on oltava synkroniassa kuvien kanssa samalla kun annetaan tarpeeksi aikaa lukemiseen.

Niin kauan kuin kielensisäisen tekstityksen määrä on vähäinen, keskeinen kysymys on saavutettavuuden parantaminen. Määrän kasvattamisen lisäksi olennainen kysymys on kuitenkin myös laatu, joka helposti jää määrällisiä tavoitteita tuijotettaessa varjoon (vrt. myös Neves 2007). Suomessa tämä kysymys on nyt erityisen ajankohtainen, kun yhtäältä määrälliset tavoitteet vaativat uusia teknologisia ratkaisuja ja toisaalta käännöspalveluja ulkoistetaan. Pelko av-käännösten heikkenemisestä tässä tilanteessa koskee siis koko tekstitysalaa.

Kuten edellä on käynyt ilmi, tällä kielensisäisen tekstittämisen saralla on monia avoimia ja suuria kysymyksiä ratkaistavana. Siihen tarvitaan monitieteistä tutkimusta ja uudenlaisia tutkimusmenetelmiä. Esimerkiksi sen selvittäminen, miten tekstittäjän pitäisi ottaa musiikki huomioon, haastaa käännöstieteilijöiden lisäksi ainakin musiikin, elokuvan ja kognition tutkijoita yhteistyöhön.

Lähteet

Arnáiz Urquiza, Verónica 2010. SUBSORDIG: The need for a deep analysis of data. Teoksessa: Anna Matamala & Pilar Orero (toim.) *Listening to Subtitles. Subtitles for the Deaf and Hard of Hearing*. Bern: Lang,

Asetus televisio-ohjelmiin liitettävästä ääni- ja tekstipalvelusta 292/2011. Saatavissa: <http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2011/20110292> [viitattu 30.8.2012].

Borg, Tanja 2008. *Teatteriesityksen tekstittäminen. Kohdeyleisönä kuulovammaiset*. Käännöstieteen (saksa) pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto. Saatavissa: <http://tutkielmat.uta.fi/pdf/gradu03253.pdf> [viitattu 28.8.2012].

Eronen, Riitta 2009. Ohjelmatekstitys: puheesta kirjoitusta. *Kielikello* 2, 32–33.

Gambier, Yves 2008. Recent developments and challenges in audiovisual translation research. Teoksessa: Delia Chiaro, Christina Heiss & Chiara Bucaria (toim.) *Between Text and Image. Updating Research in Screen Translation*. Amsterdam: Benjamins, 11–33.

Hirvonen, Maija 2009. Elokuvan kuvailutulkkaus semioottisena kääntämisenä multimodaalisessa diskurssissa. Julkaisussa: Raila Hekkanen, Minna Kumpulainen & Svetlana Probirskaja (toim.) *Mikael* 3. Saatavissa: <http://www.sktl.fi/@Bin/25650/MaijaHirvonen2009.pdf> [viitattu 28.8.2012].

Hirvonen, Maija & Liisa Tiittula 2012. Verfahren der Hörbarmachung von Raum. Analyse einer Hörfilmsequenz. Teoksessa: Reinhold Schmitt, Heiko Hausendorf & Lorenza Mondada (toim.) *Raum als interaktive Ressource*. Tübingen: Narr. 381–427.

Jakobson, Roman 2000 [1959]. On linguistic aspects of translation. Teoksessa: Lawrence Venuti (toim.) *Translation Studies Reader*. New York: Routledge, 113–118.

Laki televisio- ja radiotoiminnasta annetun lain muuttamisesta 733/2010. Saatavissa: <http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2010/20100733> [viitattu 30.8.2012].

Liikenne- ja viestintäministeriö 2012a. *Suomalainen televisiotarjonta 2011*. Julkaisuja 14. Saatavissa: http://www.lvm.fi/c/document_library/get_file?folderId=1986562&name=DLFE-16812.pdf&title=Julkaisu+14-2012 [viitattu 4.12.2012].

Liikenne- ja viestintäministeriö 2012b. *TV-ohjelmien tekstitys, selostus ja tulkkaus. Päivitys LVM:n julkaisuun 40/2009*. Julkaisuja 19. Saatavissa: <http://www.lvm.fi/web/fi/julkaisu/-/view/4133629> [viitattu 4.12.2012].

Mentula, Leevi & Tommi Saarikivi 2012. *Teatteritekstitys ja tekijänoikeudet*. Suomen Teatterit r.y. Saatavissa: <http://www.kuulokynnys.fi/kuulokynnys/viestinta/teatteritekstitys/> [viitattu 30.8.2012].

Neves, Josélia 2005. *Audiovisual Translation: Subtitling for the Deaf and Hard-of-Hearing*. University of Surrey-Roehampton: PhD Dissertation. Saatavissa: <http://roehampton.openrepository.com/roehampton/handle/10142/12580> [viitattu 28.9.2012].

Neves, Josélia 2007. A world of change in a changing world. Teoksessa: Jorge Díaz Cintas, Pilar Orero & Aline Remael (toim.) *Media for All. Subtitling for the Deaf, Audio Description, and Sign Language*. Amsterdam: Rodopi, 89–98.

Neves, Josélia 2008a. 10 fallacies about subtitling for the d/Deaf and the hard of hearing. *JoSTrans* 10. Saatavissa: http://www.jostrans.org/issue10/art_neves.php [viitattu 30.11.2012].

Neves, Josélia 2008b. Training in subtitling for the d/Deaf and the hard-of-hearing. Teoksessa: Jorge Díaz Cintas (toim.) *The Didactics of Audiovisual Translation*. Amsterdam: Benjamins, 171–189.

Neves, Josélia 2010. Music to my eyes... Conveying music in subtitling for the deaf and the heard-of-hearing. Teoksessa: Łukasz Bogucki & Krzysztof Kredens (toim.) *Perspectives on Audiovisual Translation*. Frankfurt M.: Lang, 123–145.

Nida, Eugene 2000 [1964]. Principles of correspondence. Teoksessa: Lawrence Venuti (toim.) *Translation Studies Reader*. New York: Routledge, 126–140.

Ohene-Djan, James, Jenny Wright & Kirsty Combie-Smith 2007. Emotional subtitles: a system and potential applications for deaf and hearing impaired people. Teoksessa Marion A. Hersh (toim.) *Conference & Workshop on Assistive Technologies for People with Vision & Hearing Impairments. Assistive Technology for All Ages. (CVHI-2007)*. Saatavissa: <http://sunsite.informatik.rwth-aachen.de/Publications/CEUR-WS/Vol-415/paper19.pdf> [viitattu 31.8.2012].

Orero, Pilar & Anna Matamala 2010. Listening to subtitles. Subtitles for the deaf and hard of hearing. Teoksessa: Pilar Orero & Anna Matamala (toim.) *Listening to Subtitles. Subtitles for the Deaf and Hard of Hearing*. Wien: Lang, 149–162.

Peltola, Maire & Minna Pöntys 2012. Ohjelmatekstityksen laatuvaatimukset. Julkaisematon. Yle 27.4.2012.

Perego, Elisa & Elisa Ghia 2011. Subtitle consumption according to eye tracking data: an acquisitional perspective. Teoksessa: Laura Incalcaterra McLoughlin, Marie Biscio & Máire Áine Ní Mhainnín (toim.) *Audiovisual Translation Subtitles and Subtitling. Theory and Practice*. Oxford: Lang, 177–196.

Prunč, Erich 2004. Zum Objektbereich der Translationswissenschaft. Teoksessa: Ina Müller (toim.) *Und sie bewegt sich doch... Festschrift für Heidemarie Salevsky zum 60. Geburtstag*. Frankfurt M.: Lang, 263–285.

Remael, Aline 2007. Sampling subtitling for the deaf and the hard-of-hearing in Europe. Teoksessa: Jorge Díaz Cintas, Pilar Orero & Aline Reael (toim.) *Media for All. Subtitling for the Deaf, Audio Description, and Sign Language*. Amsterdam: Rodopi, 23–52.

Romero-Fresco, Pablo 2009. More haste less speed: edited versus verbatim respoken subtitles. *Vigo International Journal of Applied Linguistics* 6, 109–133. Saatavissa: <http://webs.uvigo.es/vialjournal/pdf/Vial-2009-Article6.pdf> [viitattu 31.8.2012].

Romero-Fresco, Pablo 2011. *Subtitling through Speech Recognition: Respeaking*. Manchester: St. Jerome Publishing.

Suomen Teatterit r.y. 2012. *Teattereiden esteettömyyskartoitus 2012 – kyselyn tulokset*. Saatavissa: http://www.kulttuuriakaikille.info/saavutettavuus_tutkimukset_ja_raportit_teatteriala [viitattu 31.8.2012].

Svenska Teatern 2012. Kristinassa tekstitys ruotsiksi, suomeksi ja englanniksi. Saatavissa: <http://www.svenskateatern.fi/fi/etusivu/article-38010-16042-kristinassa-tekstitys-ruotsiksi-suomeksi-ja-englanniksi> [viitattu 28.8.2012].

Szarkowska, Agnieszka, Izabela Krejtz, Zuzanna Klyszejko & Anna Wieczorek 2011. Verbatim, standard, or edited? Reading patterns of different captioning styles among deaf, hard of hearing, and hearing viewers. *American Annals of the Deaf* 156: 4, 363–378.

Tanhuamäki, Maija & Liisa Tiittula 2011. Tulkkauksen kautta yhdenvertaisuuteen: Kirjoitustulkkauksen haasteet tasavertaiselle viestinnälle. Teoksessa: Marjut Johansson, Pirkko Nuolijärvi & Riitta Pyykkö (toim.) *Kieli työssä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 190–217.

Tiittula, Liisa 2006. Voiko kirjoitettua puhetta ymmärtää? Puhe ja kirjoitus limittyvät kirjoitustulkkauksessa. Teoksessa: Anneli Pajunen & Hannu Tommola (toim.) *XXXII Kielitieteen päivät Tampereella 19.–20.5.2005. Tampere Studies in Language, Translation and Culture. Series B 2*. Tampere: Tampere University Press, 170–187. Saatavissa: <http://urn.fi/urn:isbn:951-44-6622-5> [viitattu 14.12.2012].

Tiittula, Liisa 2009. SpeechText: research on print interpreting. 2nd International Seminar on Real-Time Intralingual Subtitling. Universitat Autònoma de Barcelona. 19 June 2009. Saatavissa: <http://www.respeaking.net/programme/Tiittula.pdf> [viitattu 28.8.2012].

Tiittula, Liisa 2010. Miten kirjoitustulkkaus välittää puheen affektisuutta? Teoksessa: Niina Nissilä & Nestori Siponkoski (toim.) *Ammattikielät, kääntäminen ja monikielisyys, VAKKI Symposium XXX: Kieli ja tunteet*. Vaasan yliopisto, 326–337.

Vertanen, Esko 2007. Ruututeksti tiedon ja tunteiden tulkkinä. Teoksessa: Riitta Oittinen & Tiina Tuominen (toim.) *Olellaisen äärellä. Johdatus audiovisuaaliseen kääntämiseen*. Tampere: Tampere University Press, 149–170.

Viirus 2011. iPod tekstitys apuvälineenä. Saatavissa: http://www.viirus.fi/index.php?option=com_content&view=article&id=138:identity-is-a-myth-suomeksi&catid=33:viirus-20-suomeksi&Itemid=95 [viitattu 28.9.2012].

Virkkunen, Riitta 2007. Ruudun rajoissa – oopperan tekstittäminen. Teoksessa: Riitta Oittinen & Tiina Tuominen (toim.) *Olellaisen äärellä. Johdatus audiovisuaaliseen kääntämiseen*. Tampere: Tampere University Press, 244–262.

Yle 2012. Nettiopas. Ohjelmatekstitys – silmin nähtävää puhetta. Saatavissa: <http://ohjelmaopas.yle.fi/artikkelit/nettiopas/nettiopas-aliasivu/ohjelmatekstitys-%E2%80%93silmin-nahtavaa-puhetta-0> [viitattu 28.8.2012].

¹ Ks. myös http://www.kulttuuriakaikille.info/saavutettavuus_mita_on_saavutettavuus.

² Ylen tekstittäjä-toimittaja Timo Kososen sähköpostiviesti 30.11.2012. Kun termi otettiin käyttöön, ohjelmatekstitystä esiteltiin myös *Kielikellossa* (Eronen 2009). Muissa maissa käytössä olevista termeistä ks. Neves (2008a).

³ Selvitystyötä on tehty Kuuloliiton Näyttämötaide saavutettavaksi -hankkeessa (2009–2012). Hankkeen tuottamat artikkelit löytyvät Kuuloliiton sivulta: <http://www.kuulokynnys.fi/kuulokynnys/viestinta/teatteritekstitys/>. Lisäksi tietoa on koottu Kulttuuria kaikille -palvelun sivuille: http://www.kulttuuriakaikille.info/saavutettavuus_tutkimukset_ja_raportit_teatteriala.